

**TALABALARNING MAFKURAVIY IMMUNITETINI MUSTAHKAMLASHNING IJTIMOIIY-
PEDAGOGIK SHART- SHAROITLARI**

Z.Eraliyeva
Qo'qon Universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada mafkuraviy tarbiyaning ijtimoiy -pedagogik asoslari haqida so'z yuritilgan. Maqolada talabalarning mafkuraviy immunitetini mustahkamlashning ijtimoiy-pedagogik shart-sharoitlari "Kamolot" yoshlar ijtimoiy xarakati misolida o'rganilishi haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: profilaktika, deviant, milliy, axloqiy, buzg'unchi, hissiy, irodaviy, intellektual. "Kamolot" YIX, tarbiya, g'oya, mafkura, terrorizm, diniy aqidaparastlik.

Bugungi kunda yosh avlodni ma'naviy sog'lom va barkamol etib tarbiyalashda ma'naviyat olamining ta'siri haqida atroflicha, yangicha fikr yuritish, xalqimiz yangi hayot, yangi jamiyat asoslarini qurayotgan sharoitda ma'naviy tarbiya sohasidagi vazifalarni aniq belgilab olish, yangicha tamoyil, usul va uslublar yordamida xalq etish hayotiy ehtiyoj mahsuli sifatida qaytadan paydo bo'lgan ijtimoiy-pedagogik muammodir. Bu muammoni har tomonlama xalq etish uchun har bir inson o'zligini anglashi, qadimiy tariximiz va boy madaniyatimiz, ulug' ajdodlarimizning merosini chuqurroq o'zlashtirilishi, bugungi tez o'zgarayotgan hayot voqeligiga ongli qarab mustaqil fikrlash va diyorimizda sodir bo'layotgan barcha o'zgarishlarga nisbatan faol, daxldorlik tuyg'usi bilan yashash zarurligini farzandlarimiz ongi va qalbiga bolaligidan singdirish lozim.

"Profilaktika" so'zi turli manbalarda turlicha ta'riflanadi. Shular jumlasidan: [prophilaktikos – saqlovchi, yunoncha]

1. Sog'liqni saqlashga, kasalliklarning vujudga kelishi va tarqalishining oldini olishga yo'naltirilgan, aholining jismoniy takomilini yaxshilash, mehnat qobiliyatini saqlab qolish va uzoq umr ko'rishini ta'minlashga qaratilgan tadbirlar majmui.

2. Mashina, mexanizmlarni siyqalanish va sinishdan asrashga qaratilgan choralar majmuini anglatadi.

3. Profilaktika –kasallanishdan saqlash, (biror narsani) buzilishdan, aynishdan asrashga qaratilgan tadbirlar majmui sifatida ta'riflanadi. Bizningcha, pedagogik nuqtai nazardan u tarbiyaning buzilish, aynishdan asrashga qaratilgan ma'rifiy, tarbiyaviy yo'nalishdir.

Profilaktikadan foydalanish milliy pedagogikamizning eng qadimgi asarlarida ham uchraydi. Buning namunalarini quyidagilarda ko'rish mumkin: "Yomonga yaqin yurma, yomonning suhbat tezlik bilan uni yaramas qiliqqa o'rgatadi", "Kim ichkilik ichadigan bo'lsa, yaramas kishidir, agar yaramas bo'lishni istasang, kel, ichkilik ichuvchi bo'l" (Ahmad Yugnakiy. "Hibbat-ul haqoyiq", XII asr oxiri – XIII asr boshi); "G'ofil odam ko'z yumib g'aflat uyqusiga botadi, ey irodali mard, g'ofil bo'lma, hushyor bo'l" (Yusuf Xos Hojib. "Qutadg'u bilig", XI asr).

Zamonaviy profilaktikaning pedagogik nazariyasi asosiy e'tiborni oqibatga emas, sababga qaratmoqda. Bu bilan u eskicha yondashuvdan farq qiladi. Eskicha yondashuv oqibatlar bilan qo'rqitishga qaratilgan edi. Bu prinsipning samarasiz ekanligi isbotlandi. Hozirgi profilaktika ishi salbiy odatlarga berilishga sabab bo'luvchi omillarni bartaraf qilish va aksincha ularga qarshi turuvchi omillar rolini kuchaytirishga qaratiladi. Shundan kelib chiqib, profilaktikaning asosiy vazifasi – turli salbiy omil, muhit, da'vat, targ'ibot xususiyatlari bilan belgilanadigan nobop ijtimoiy taraqqiyot natijasi sifatida bolalar va o'smirlarda jamoatchilikka yoki ayrim shaxslarga nisbatan axloqiy me'yorlarga zid bo'lgan xatti-harakatlar vujudga kelishining oldini olishdan iboratligini e'tirof etish mumkin.

Yot g'oyalarga berilish – bu jamiyatning ma'naviy-axloqiy me'yorlariga zid bo'lgan ayrim xatti-harakat yoki harakatlar tizimi sifatida belgilanadi. Shundan kelib chiqib, profilaktikaning asosiy vazifasi – turli salbiy omil, muhit, da'vat, targ'ibot xususiyatlari bilan belgilanadigan nobop ijtimoiy taraqqiyot natijasi hisoblangan bolalar, o'smirlarda jamoatchilikka yoki ayrim shaxslarga nisbatan axloqiy me'yorlarga zid bo'lgan xatti-harakatlarning oldini olishdan iborat bo'lishi ma'lum bo'ladi.

Umumiy profilaktika esa: ijobiy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar yaratish; ijobiy ijtimoiy-madaniy muhit yaratish; ijobiy ijtimoiy-pedagogik sharoitlar yaratish; mahallaning barcha tarbiyaviy vazifalarini amalga oshirish; o'smirlar manfaati va qobiliyatlarining o'sishini ta'minlash hamda darsdan tashqari paytda ijtimoiy-foydali faoliyat bilan bandlikni ta'minlash bilan bog'liq.

Bolalar va o'smirlarning jamiyatda an'anaga kirgan axloqiy me'yor va qoidalarga mos kelmaydigan xatti-harakatini ifodalashda psixologik-pedagogik adabiyotlarda "huquqbuzarlik", "nomaqbul harakat", axloqsizlik", "deviant xulq" singari tushunchalardan foydalaniladi. Mahalla tarbiyasi bolalarni xavfli guruhlar, deviant o'smirlar, voyaga yetmagan va diniy ekstremizm ta'siriga tushgan kishilar, huquqbuzarlar ta'siridan asrash, tuzatish-qayta tarbiyalash tadbirlarini ham o'z ichiga oladi.

Bu esa:

- turli psixologik-pedagogik tadbirlardan foydalanish;
- o'smirlarga ma'naviy-ma'rifiy yordam ko'rsatish;
- o'smirlarni ota-onaning e'tiborsizligi va shubhali shaxslar bilan muloqotning salbiy ta'siridan asrash kabilarni ko'zda tutadi.

Mavkuraviy profilaktika ishlari o'quv, oila, axborot resurs markazlari "Kamolot Yosh", turli ijtimoiy institutlar va jamoatchilik tashkilotlari bilan hamkorlikda amalga oshiriladi. Huquqiy-profilaktik tajribalar shuni ko'rsatadiki, keskin choralar (ota-onalik huquqidan mahrum qilish, o'smirlar axloq tuzatish muassasasiga yuborish va boshqalar) hamisha ham ijobiy natija beravermaydi, balki muammoni bartaraf etmay, uni chuqurlashtirib yuboradi. Shunga ko'ra o'smirlar bilan mafkuraviy-pedagogik profilaktika Faoliyatini tashkil etish ularning salbiy xulqi ijtimoiy-pedagogik mohiyatini tuzatish, shaxsga muhit, oila, maktabning ta'sir kuchini hisobga olish, tengdoshlar bilan shaxsiy muloqot kabilardan kelib chiqishni taqozo qiladi.

O'smirlarda salbiy ma'naviy-g'oyaviy hulqning tarkib topishiga olib keluvchi bir qator sabablarni ko'rsatish mumkin. Ular yordamida profilaktik va tuzatish ishlari yo'nalishi belgilab olinadi, bular:

1-guruh: deviant xulq sabablari – axloqsizlik va g'oyasizlik darajasiga eltuvchi hissiy-irodaviy o'sishdagi turli og'ishlar, intellectual taraqqiyotning o'ziga xos xususiyatlari, tasviriy xususiyatlar, "nozik, qarshilik ko'rsata olmaydigan" jihatlarga qaratilgan ta'sirlar vaziyatning izdan chiqishiga, ijtimoiy sohada jinoyat sodir bo'lishiga olib keladi. Bu mahalla fuqarolar yig'ini diniy ma'rifat va ma'naviy-axloqiy masalalar bo'yicha maslahatchisi tomonidan ro'yxatga olinishi, psixoterapevt, psixiatr, klinik psixologga yuborilishi, tibbiy pedagogik-psixologik ta'sirning tashkiliy tizimini tuzish va profilaktik ishlarning tabiiy shaklini amalga oshirishni taqozo etadi.

2-guruh: Ilmiy dunyoqarash va milliy-axloqiy tasavvurlarni shakllanmaganligi, ichki me'yor yordamida o'z xulqini nazorat qila olmaslik, o'ziga nisbatan tanqidiy nuqtai nazarni saqlash ("ha, men o'zimning yomonligimni bilaman, lekin yaxshi bo'lishga harakat qilaman") ni talab qiluvchi ma'naviy-axloqiy xulq xususiyatlaridan iborat. Garchi tarbiya jarayonini nazorat qilish qiyin bo'lsa ham, shuningdek oila, maktab, mahalla maslahatchisi tarbiyaviy profilaktika ishlarini tashkil etuvchi asosiy markazlar bo'lib hisoblanadi.

3-guruh: salbiy xulq – kattalar, ota-onalar va tarbiyachilarning noto'g'ri xulqiga o'smirning ko'r-ko'rona ergashishini ifodalaydi. Uning asosini o'smirning har qanday tashqi munosabatni ochiq, tahlilsiz qabul qilishi, maksimalizmi, haqqoniyatga nisbatan ishonchsizlik hissini tuyishi, xafaqonlik, o'ch olishga intilishi tashkil etadi. Buning asosiy sababi – kattalarda o'smirlar xulqi, yosh xususiyatlari haqidagi bilimning yetishmasligidadir.

4-guruh: o'smirning o'zligini noto'g'ri anglashi va ongli deviant xulq tufaylidir. Ular noan'anaviy xususiy qadriyatlar, me'yorlar, qonun-qoidalar tizimiga ega. Mahalla, oiladagi nomuvofiqliklarga qaramay, ular o'zini haq hisoblaydilar. Ko'pgina psixologlar bunday xulqning asosini atrofdagilarning an'anaviy ijobiy bahosidan qoniqmaslik tashkil etishini ta'kidlaydilar ("Meni yaxshi ko'rishlarini hohlayman").

5-guruh: o'smirlarning noan'anaviy xulqi – bu yoshdagilarga tabiiy ravishda xos bo'lgan jihat hisoblanadi. O'zini ko'rsatib qo'yish, guruhiy xulqda agressiv tajriba – bularning bari jilovlab bo'lmaydigan yosh xususiyatlaridir. Bunday vaziyatda buzg'unchilik, buzg'unchi g'oya ta'sirida yo'naltirilgan kuchni ma'naviy-ma'rifiy maqbul xulq shakliga aylantirish yagona chora hisoblanadi. Psixologiyada bu asosda vujudga keladigan ehtiyojlarni belgilash uchun turli nomlar mavjud. Bu kattalarning bahosini olishga qaratilgan ijtimoiy ahamiyatli faoliyatga va turli qaltis ishlarni bajarish, turli hissiyotlarga berilishga bo'lgan ehtiyojlardir.

Bolani buzg'unchi g'oyalarga asoslangan ijtimoiy xavfli xulqdan asrash, uni ijtimoiy foydali faoliyatga jalb etish – mafkuraviy profilaktikaning bosh vazifasi hisoblanadi. Ayniqsa yaxshi xulqni guruhiy shaklda tashkil etish katta ahamiyatga ega. Buzg'unchi g'oyalar ta'siriga qarshi turishga ojiz guruhni aniqlash (xuquqbuzarlik va jinoyatga moyil o'smirlar, psixologik rivojdan ortda qolganlar, o'zini ko'rsatishga intiluvchilar, nobop oilada o'sgan bolalar, tan olinmagan "buyuklar", kamsitilgan o'smirlar kabilar) – maqsadga yo'naltirilgan profilaktika ishlarining ob'ektlaridir.

Insoniyat katta orzu-umidlar bilan qadam qo'ygan XXI asr yuksak taraqqiyot bilan bir qatorda diniy ekstremizm, xalqaro terrorizmning hurujlari bilan boshlandi. Ma'lumki, bugungi murakkab globallashuv davrida ma'naviyat, ma'naviy tarbiya sohasida vujudga kelayotgan dolzarb muammolar, xalqimiz ma'naviyatini asrash va uni yuksaltirish, ayniqsa yosh avlodning qalbi va ongini turli zararli g'oya, mafkuralar ta'siridan saqlash va himoya qilish, ularda yuksak ma'naviy xislatlarni tarkib toptirish muhim ijtimoiy- pedagogik, muammolardan biri hisoblanadi. Zero, xalqimiz o'z oldiga ezgu va ulug' maqsadlar qo'yib, tinch-osoyishta hayot kechirayotgan, o'z kuch va imkoniyatlariga tayanib, demokratik davlat va fuqarolik jamiyati qurish yo'lida, azaliy qadriyatlarimizga tayanib, shu bilan birga, taraqqiy topgan davlatlar tajribasini hisobga olgan holda ozod, erkin va farovon hayotni barpo etayotgan sharoitda bu masalaning yanada dolzarbligi hammaga ma'lum bo'lib qolmoqda.

Shu sababli tarbiya masalasiga bugun Abdulla Avloniyning mashhur "Tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot, yo najot, yo halokat, yo saodat, yo falokat masalasidir" iborasini ishlatishda mafkuraviy poligonlarda davom etayotgan ko'rinmas g'oyaviy kurash ruhini ko'zda tutmoq kerak. Buyuk ma'rifatparvarning bu so'zlari asrimiz boshida millatimiz uchun qanchalar muhim va dolzarb bo'lsa, hozirgi kunda biz uchun ham shunchalik, balki undan ham ko'ra muhimdir. Bugun O'zbekiston oilalari yoshlarimiz ongi va qalbida milliy g'oya va mafkurasini singdirish uchun kurashning dastlabki asosiy maskani oila bo'lsa ta'lim muassasalari ularning davomchilaridir.

Zamonamizning g'oyaviy tahdidlaridan biri – terrorizm mafkurasiga qarshi bir yoqadan bosh chiqarib kurashish ham mafkuraviy profilaktikaning dolzarb vazifasidir. Davlatimiz birinchi rahbari bu masalaga alohida e'tibor bilan qarab, ekstremistlar va qo'poruvchilar yoshlar ongini zaharlab, no'rin yo'llarga boshlaganligini aytib: "Bolalarimizning ongini va hayotini buzadigan, ertangi kuniga mutlaqo ishonchini yo'qotadigan mana shunday g'oyalarga qarshi biz qurol bilan emas, g'oya bilan kurashishimiz zarur. Bizning g'oyamiz kuchli bo'lishi

lozim. Avvalambor, o'zimiz, hayotning o'zida sinalgan o'z g'oyamizga ishonib, maydonga chiqishimiz darkor", – deb ta'kidladi. Shunday ekan, oila, mahalla va ta'lim muassasalaridagi manaviy tarbiya masalasiga aloxida etibor qaratilishini taqozo etadi. Shuningdek, jamoat tashkilotlari bunda esa "Kamolot" yoshlar ijtimoiy harakati faoliyatini mamlakatimizning kelajagi, ertangi kunidagi farovon hayoti, umuman olganda, O'zbekistonning jahon hamjamiyatida o'z o'rniga ega bo'lishi uchun birinchi navbatda yoshlarning tarbiyasiga qaratmoq zaruriyati dolzarb bo'lib qoldi. Chunki mustaqil O'zbekistonning yangi jamiyat qurish yo'lidagi barcha erishgan va erishayotgan yutuqlariga to'g'anoq bo'lib, yoshlarni turli usullar bilan to'g'ri yo'ldan chalg'itishga harakat qilayotgan zararli mafkuralar, turli oqimlar ish ko'rmoqda. Yoshlarni bu g'arazli yo'llardan qaytarish, ular hayotida bo'shliq paydo bo'lmasligi jamiyat ma'naviyatini yuksaltirish, yoshlarning ilm-fanga, kasb- hunarga, sog'lom turmush tarziga qiziqishlarini oshirish, har xil tajovuzlardan himoya qilish, tarbiya sohasida xalqimizning an'analari, urf- odatlari, tili, dini, ruhiyatiga, milliy va umuminsoniy qadriyatlariga tayanib, tarbiyaning samarali usullaridan foydalanish muhimdir. Bu borada harakatning ma'naviy-axloqiy tarbiya yo'nalishidagi ishlarni tashkil etish va rivojlantirish maqsadga muvofiq.

Oliy ta'lim muassasalari talabalarida mafkuraviy immunitetni mustaxkamlashning ijtimoiy-pedagogik shart-sharoitlari FarDU ning "Kamolot" YIX misolida samaradorlik darajasini aniqlashga yo'naltirilgan tajriba-sinov ishlarini 508 nafar talaba ishtirokida olib bordik. Tadqiqot boshida kuzatish ishlari olib borildi (dars va darsdan tashqari jarayonda), "Kamolot" YIX tomonidan o'tkazilgan tadbirlarda, tegishli ilmiy adabiyotlar o'rganildi, so'rovnomalar va og'zaki savol-javoblar orqali talabalarning mafkuraviy immunitetga oid tushunchalarining amaliyotdagi holati aniqlandi, mezonlar asosida mafkuraviy immunitetni mustaxkamlash metodikasi ishlab chiqildi va tajriba-sinov jarayonida qo'llanildi. Talaba hamda o'qituvchilar ishtirokida suhbat, davra suhbat, debat, bahs- munozara, ma'ruza, konferensiya, amaliy seminar va treninglar tashkil etildi.

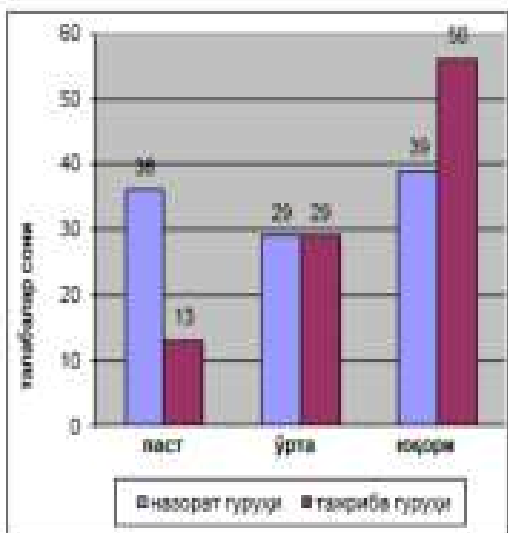
Asoslovchi tajriba-sinov ishlarining natijalari asosida talabalarda mafkuraviy immunitet haqidagi bilim va dunyoqarash rivojlandi. Tadqiqotni amalga oshirish jarayonida Far DU ning "Kamolot" YIH tomonidan auditoriyadan tashqari sharoitlarda uyushtiriladigan tadbirlarning imkoniyatlaridan ham keng foydalanildi. Bunda "Eng faol sog'lom turmush tarsi targ'ibotchi" tanlovi, "Yosh chegarachilar" xarbiy-vatanparvarlik musobaqalari, "Siz qonunni bilasizmi?" ko'rik-tanlovi, "Tafakkur sinovlari" tanlovi, "Yosh qutqaruvchi" musobaqasi shuningdek, "Bilimga chanqoq, iste'dodli yoshlarni topib, ularni Vatanga fidoyi qilib tarbiyalash muqaddas vazifadir", "Yurtimizning xavfsizligi – siyosatimizning bosh yo'nalishi", "Kuchli davlatdan – kuchli jamiyat sari", "El-yurt uchun fidoyilik qilish yaxshiliklarning gultoji hisoblanadi" mavzularida uchrashuvlar tashkil etildi. Ushbu tadbirlarni tashkil etish va o'tkazish jarayonida talabalarning faolliklari ko'zga tashlandi shuningdek "Kamolot" YIH atrofidagi yoshlar soni yanada ortdi.

Biz tajriba-sinov ishlari davomida talabalarda mafkuraviy immunitet shakllanganligini yuqori, o'rta, past darajalarga bo'ldik. Yuqori daraja: xozirda yuz berayotgan mafkuraviy jarayonlar xaqida yetarli bilimga ega, bu borada shaxsiy fikri mavjud. U doimo ogohlik va fidoyilikni ulug'lab, milliy an'analar va madaniyatga, kishilarga hurmat munosabatida bo'luvchilar. O'rta daraja: xozirda yuz berayotgan mafkuraviy jarayonlar xaqida yetarli bilimga ega, milliy an'analar va madaniyatga hurmat bilan qaraydi. Ogohlik va fidoyilik ishlarida qatnashadi. Ammo ularning faoliyatida uzilishlar bo'lib turadi. Past daraja: mafkuraviy bilimlari sayoz, milliy an'analar va madaniyatga qiziqish bilan qaraydi, o'qituvchi yoki jamoaning topshirig'iga ko'ra ularda ishitrok etadi.

Mafkuraviy immunitet mustaxkamlanganligi talabaning xulqida, boshqalar bilan munosabatida, aqliy rivojlanishida namoyon bo'ldi. Talabalar atrof-muhitga, unda yuz

berayotgan xodisalarga nisbatan o'z munosabatini bildira oladigan bo'ldilar. Biz olib borgan pedagogik tadqiqot ishlari asosida yoshlarda milliy mafkura shakllanganligining sifat va miqdoriy o'zgarishlari haqidagi ma'lumotlar umumlashtirildi.

Yuqorida olib borilgan statistik tahlil tajriba guruhlarida mafkuraviy immunitetni mustaxkamlash nazorat guruhlaridagidan sezilarli darajada yuqori ekanligini isbotladi. Bu esa tajribaning samarador ekanligini ko'rsatadi.

Tajriba boshida

Ko'rsatkichlarning poligonda ifodalanganligi.

Talabalarda mafkuraviy immunitetni mustaxkamlash bo'yicha amalga oshirilgan tajriba-sinov ishlari va natijalari shuni ko'rsatadiki, ular ta'lim muassasalarida "Kamolot" YIH tomonidan o'tkaziladigan yoshlar ma'naviyatini yuksaltirishga qaratilgan loyixa, tadbirlari ularda mafkuraviy immunitetni mustaxkamlash bilan birga, mafkuraviy taxdidlarga qarshi mustaqil fikr bildira olish ko'nikmalarini shakllantirdi.

Mazkur masalalarni hal etish uchun "Kamolot" YIH tomonidan mazkur yo'nalishda olib borilayotgan ishlar samaradorligini yanada oshirish shuningdek yoshlarning barcha qatlamlarini o'z safiga birlashtirish ularda «Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakatining asosiy vazifalari xisoblangan quydagi ishlarni amalga oshirib borish zarur.

-mamlakatimizda erkin demokratik davlat, fuqarolik jamiyati barpo etishga ko'maklashish maqsadida muntazam ravishda yoshlarning xuquqiy bilimini oshirib borish;

- barkamol avlod tarbiyalash soxasidagi dasturiy vazifalarni amalga oshirishga yoshlarni jalb etish, bu borada turli davlat va jamoat birlashmalari bilan hamkorlik qilish;

-yoshlarning kuch-g'ayratini, intellektual salohiyati, kasb malakasini vatan ravnaqi uchun yo'naltirish;

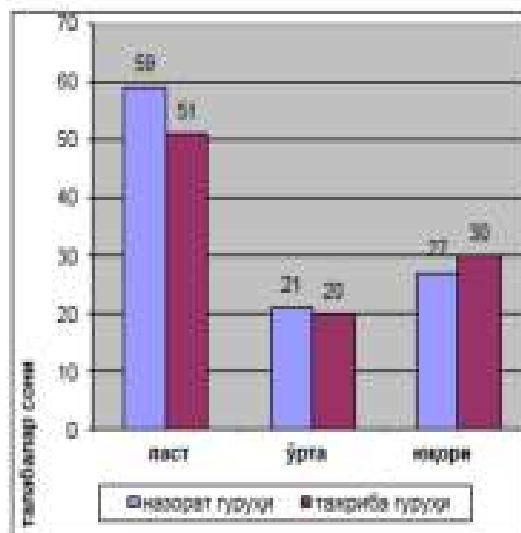
- xalqaro yoshlar tashkilotlari bilan o'zaro foydali aloqalarni yo'lga qo'yish;

- yoshlar va o'smirlar o'rtasida sog'lom turmush tarzini keng targ'ib etish, jinoyatchilik, diniy ekstremizm, giyohvandlik, loqaydlik kabi turli millatlarga qarshi kurashda harakatning tasirchan kuchga aylanishiga erishish;

- millatlararo totuvlik va do'stlikni yanada mustahkamlashga xissa qo'shish;

- yoshlarni ish bilan ta'minlashda qo'shimcha imkoniyatlar yaratish, shu yo'l bilan yangicha fikrlaydigan mulkdorlarni shakllantirish va ularni «Kamolot» tayanadigan ijtimoiy kuch bo'lishiga erishish.

Zero, talaba yoshlarda jamiyatimizning siyosiy, ma'naviy-axloqiy muhitida yuz berayotgan voqea-hodisalarga oqilona munosabatni tarkib toptirish, ularda ilmiy mushohada,

Tajriba yakunida

ma'rifiy tafakkurni shakllantirish vositasidagina jamiyatimiz hayotini demokratlashtirish, mafkuraviy sog'lomlikka erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov I.A. Tinchlik va xavfsizligimiz o'z kuch-qudratimizga, hamjihatligimiz va qat'iy irodamizga bog'liq. T.: "O'zbekiston" – 2004 yil.
2. Egamberdieva N. Ijtimoiy pedagogika Pedagogika oliy o'quv yurtlari va dorilfunun talabalari uchun darslik. – T.: Milliy kutubxona nashriyoti, 2012. – 1 b.
3. Psixologiya. Uchebnik. / Otv. red. prof. A.A.Крылов. – 2-ye izd. pererab. i dop. M.: Izdvo: PROSPEKT (TK Velbi). 2004. –2 s.